

Waarom een villa moeilijker te slopen is dan het Jan Pieterszoon Coen-monument.

Sociale veranderingen in de Indonesische stad tijdens de dekolonisatie

Freek Colombijn

Dekolonisatie is een politiek en staatsrechtelijk proces dat gepaard gaat met tal van sociale en economische veranderingen. Deze veranderingen verlopen in hun eigen tempo, dat doorgaans lager ligt dan het bereiken van onafhankelijkheid in engere zin. In Indonesië voltrok het politieke proces zich tussen 1942 (het breken van de Nederlandse koloniale macht door de Japanse invasie) en 1949 (de soevereiniteitsoverdracht door een stuiptrekkend Nederlands regime), maar een sociale verandering zoals de grotere rol van de inheemse bevolking in het gemeentebestuur werd in de jaren dertig al zichtbaar en de indonesianisatie van staffuncties in het bedrijfsleven ging de gehele jaren vijftig door.¹ Dit artikel richt zich op de vraag welke sociale veranderingen voortvloeiden uit de politieke wisseling van de wacht. De overigens even interessante vraag welke veranderingen in de samenleving de politieke revolutie veroorzaakten, zoals de groei van het aantal hoogopgeleide inheemse inwoners, blijft buiten beschouwing.

De belangrijkste sociale verandering ten gevolge van de dekolonisatie was volgens velen het verdwijnen van de drie raciale categorieën: inheemsen, vreemde oosterlingen en Europeanen. Sociale ongelijkheid kreeg na de onafhankelijkheid de vorm van een verschil tussen sociale klassen.² Deze ‘van-rassen-naar-klassen’ transitie moet mijns inziens echter genuanceerd worden, omdat het klassenonderscheid – hier opgevat als een verschil in inkomen – al erg belangrijk was in de koloniale tijd. Tegelijkertijd moet uiteraard het belang van het raciale discours in de koloniale tijd niet gebagatelliseerd worden.

Dit artikel concentreert zich op de sociale veranderingen in de steden. De steden vormen een interessant studieobject vanwege de heterogene bevolking. Niet alleen waren veel verschillende bevolkings-

¹ J. Thomas Lindblad, ‘The importance of *Indonesianisasi* during the transition from the 1930s to the 1960s’, *Itinerario* 26 (2002) 51-69.

² W.F. Wertheim, *Indonesian society in transition. A study of social change* (Den Haag en Bandung 1956) 152-166; Hans-Dieter Evers, ‘Urbanization and urban conflict in Southeast Asia’, *Asian Survey* 15 (1975) 775-785, aldaar 780-783.

groepen bijna uitsluitend in de steden te vinden, maar ook was men zich in de stad door het dicht opeen leven veel beter van de verschillen bewust. Etnische minderheden als Europeanen, Chinezen, Indiërs en Arabieren vormden overwegend een urbane groep. Specifieke voorzieningen, zoals de Europese sociëteit, Chinese tempel of *klenteng*, Indiase moskee of Arabische begraafplaats waren derhalve vrijwel uitsluitend in steden te vinden.

Een verdere inperking van het onderwerp heeft plaats door de focus op huisvesting. De Nederlandse taal wemelt van gezegdes over huizen, zoals: ‘zuinigheid met vlijt bouwt huizen als kastelen’, ‘het huisje bij het schuurtje houden’, of ‘er gaan niet veel vrienden in een klein huis’. De Indonesische samentrekking *berumah tangga*, getrouwd zijn, bevat de stam *rumah*, huis. Deze uitdrukkingen laten zien dat huizen niet alleen vanwege het praktische nut van belang zijn. Huizen kunnen een sterke emotionele waarde hebben, doordat ze status aan de bewoners geven of een belegging voor de oude dag vormen.

In het vervolg wordt eerst ingegaan op het veranderende straatbeeld tijdens de dekolonisatie. Vervolgens wordt het belang van het raciale discours in de dagelijkse omgang behandeld, gaandeweg toegespitst op begrippen als de ‘inheemse kampong’, ‘Chinese wijk’ of ‘Europese woning’. Daarna ga ik in op de wijze waarop professionals – juristen en stedenbouwkundigen – dachten over het onderscheid in raciale categorieën en inkomensklassen wat betreft huisvesting. Tot slot wordt bekeken in hoeverre de ‘van-rassen-naar-klassen’ transitie al dan niet in ruimtelijke segregatie zichtbaar werd.

Ter afsluiting van deze inleiding wordt terzijde opgemerkt dat er meer sociale veranderingen plaatsvonden dan de verschuivende betekenis van de raciale categorisatie. Significants was de opkomst van de staatsbureaucratie en het leger als belangengroepen die, naast het uitoefenen van hun eigenlijke taak, vooral zichzelf goed verzorgden, ook qua huisvesting. Deze opkomst van de zogenaamde ‘patrimoniale staat’ begon ten minste in de laatste fase van het Nederlandse bewind, in de korte periode dat de teruggekeerde koloniale macht tevergeefs probeerde het onafhankelijkheidsstreven in te dammen. Een andere verandering in de stad is dat de machtsbalans tussen huurders en verhuurders verschoof; dit is meer dan een detail omdat het overgrote deel van de urbane bevolking huurhuizen betrof.

Het veranderende straatbeeld

De in dit artikel geanalyseerde sociale veranderingen waren voor tijdgenoten uiteraard niet altijd direct herkenbaar, maar andere metamorfoses waren evident. In het bijzonder moeten we denken aan de stedelijke symbolen, waarin verschillende partijen hun *présence* zichtbaar maakten. Voorbeelden hiervan zijn standbeelden, vlagvertoon, straatnamen, monumentale gebouwen, gebedshuizen, parades, maar ook – als uiting van de relatief machtelozen – op muren gekalkte graffiti en spottende herinterpretaties van formele symbolen. Deze urbane symboliek veranderde onmiddellijk met de verschillende machtswisselingen. De symbolische metamorfose wordt hier hoofdzakelijk geschetst aan de hand van standbeelden, doch een soortgelijk verhaal valt te vertellen aan de hand van andere symbooldragers.

Niet verrassend is dat de grootste standbeelden uit de koloniale tijd uiting gaven aan de Nederlandse macht.³ Deze standbeelden, verwijzend naar voor Nederland succesvol afgesloten militaire campagnes of overleden militairen, stammen doorgaans uit de negentiende eeuw, bijvoorbeeld het Jan Pieterszoon Coen monument in Batavia (onthuld in 1873), het Bali monument in Surabaya (1869), het Tamiang monument in Medan (1893) en het Michiels monument in Padang (1855). De enige, grote laatkomer is het Van Heutsz monument in Batavia (gebouwd tussen 1926 en 1933). Opmerkelijk is dat een aantal standbeelden feitelijk iets anders voorstelde dan door het publiek werd aangenomen. Het zo-even genoemde standbeeld van Coen scheen in werkelijkheid de Zweedse koning Gustavus Adolphus voor te stellen en het monument voor Generaal A.V. Michiels in Padang (veroveraar van West Sumatra en later gesneuveld op Bali) werd in de twintigste eeuw geïnterpreteerd als een monument voor admiraal Michiel de Ruyter. Deze ‘vergissingen’ doen niets af aan hun functie: symbolische expressie van de Nederlandse koloniale macht.

Belangrijk is dat deze monumenten van Nederlandse macht weliswaar hegemonaal waren, doch het symbolische domein niet

³ Voor Batavia/Jakarta zie Peter J.M. Nas, ‘Jakarta, city full of symbols. An essay in symbolic ecology’ in: Idem ed., *Urban symbolism* (Leiden, New York en Keulen 1993) 13-37; voor Surabaya Sarkawi B. Husain, *Negara di tengah kota. Politik simbolisme perkotaan. Surabaya 1930-1960* (De staat in de stad. De politiek van de urbane symboliek. Surabaya 1930-1960; Onderzoeksverslag LIPI, Jakarta en NIOD, Amsterdam 2005); voor Medan: M.A. Loderichs e.a., *Medan. Beeld van een stad* (Purmerend 1997) 13, 16, 21, 33, 112; voor Padang: Freek Colombijn, *Patches of Padang. The history of an Indonesian town in the twentieth century and the use of urban space* (Leiden 1994) 330-358.

monopoliseerden. Burgers hadden grote vrijheid om geld in te zamelen voor een monument. Deze burgerinitiatieven zorgden ervoor dat de door de standbeelden uitgedragen boodschap over meer ging dan alleen krijgsgeweld. Er waren tal van standbeelden, bustes en gedenknaalden die niet-militaire waarden uitdrukten. In Surabaya stond het monument voor de arts G. von Bultzingslöwen. Een ander monument in die stad herdacht luchtvaartpionier A.E. Rambaldo, die met zijn luchtballon neerstortte. Bandung herdacht een baanbreker op een minder riskant terrein: C.J. de Groot, die als eerste een radioverbinding tussen Nederland en Nederlands-Indië tot stand bracht. Padang herdacht in stenen vorm ingenieur W.H. de Greve, ontdekker van de Ombilin steenkolenlagen. Medan eerde de tabaksplanter Jacob Nienhuys met een fontein en ondernemer J.Th. Cremer met een standbeeld.

Monumenten voor niet-Europeanen droegen bij aan de veelstemmigheid van de urbane symboliek. Alleen in een middelgrote stad als Padang bestonden monumenten voor de Sarekat Adat Alam Minangkabau (een organisatie van conservatieve adathoofden), de Jong Sumatranen Bond (een gematigd nationalistische vereniging) en Soetan Masa Boemi (een lokale politicus). De naam van de gefortuneerde Chinese zakenman Tjong A Fie is in Medan verbonden aan het torentje van het beroemde stadhuis en aan de van Chinese inscripties voorziene brug over de Babura rivier. In Surabaya stond het Husni monument, opgericht ter nagedachtenis van een Turkse jongen die bij de eerste, mislukte vlucht Surabaya-Batavia uit 1911 verongelukt was. Overigens was het Husni monument indertijd niet onomstreden, omdat een aantal Nederlandse ingezetenen bezwaar maakte tegen een monument voor een dertienjarige Turkse jongen, nota bene in een elitewijk.

De Japanners hebben een aantal Nederlandse monumenten gesloopt. Het belangrijkste was het voor Jan Pieterszoon Coen aangeziene standbeeld in Jakarta. Een Japanse propagandafilm laat zien hoe het verwijderd is: als een praktische klus zonder ceremonieel vertoon, uitgevoerd door een ploeg inheemse arbeiders. Geen Japanse hoogwaardigheidsbekleder was er bij aanwezig en het beeld werd evenmin met veel drama van zijn voetstuk gestoten. De arbeiders takelden het brok brons voorzichtig naar beneden. Alleen toen het halverwege sokkel en aarde zweefde, juichten het ploegje arbeiders en een handvol klaarblijkelijk opgetrommelde schoolkinderen

plichtmatig voor de camera.⁴ De symbolische ontmanteling van de Nederlandse macht was echter niet compleet. Diverse standbeelden, zoals het Van Heutsz-monument in Jakarta, werden ongemoeid gelaten en overleefden zelfs de Indonesische revolutie. Pas na de soevereiniteits-overdracht werden ze geleidelijk gesloopt om plaats te maken voor nieuwe monumenten. De straatnamen werden in de regel niet gewijzigd door de Japanners. Hier lag, waarschijnlijk een praktische reden aan ten grondslag.

Slechts bij weinigen is bekend dat de Japanners zelf een aantal monumenten hebben opgericht, waarvan de meest prominente op het centrale plein van Medan en in Surakarta geplaatst werden.⁵ Deze monumenten zijn tamelijk eenvormig: een non-figuratieve zuil met een tekst in Japanse karakters. Gezien de relatieve onbekendheid met de Japanse taal zal de exacte betekenis van de zuilen aan de inheemse bevolking voorbijgegaan zijn. Het feit dat de nieuwe machthebber nu ook in steen gerepresenteerd werd zal echter niemand zijn ontgaan.

De belangrijkste verandering in het straatbeeld in de Japanse tijd waren de parades en het vlagvertoon van de Japanners. Deze symbolische uitdrukking van de Japanse aanwezigheid was snel in te voeren en vroeg minder planning en investeringen dan het oprichten van een monument. Een van de eerste Japanse maatregelen was het verbod op het hijsen van de Nederlandse vlag en het voorschrift hoe de Japanse vlag te hijsen.⁶ Talrijk zijn de beelden van parades (op straat of in sportstadions) met georkestreerde juichende menigtes. Een andere snel te verwezenlijken en relatief goedkope manier om de Japanse overwinning duidelijk te maken, was het aan een ballon oplaten van een grote vlag van de rijzende zon boven Jakarta.⁷ De verplichte buiging voor elke Japanse militair was een gehaat voorbeeld van symbolisch gedrag.

Vlagvertoon, toespraken en parades vormden ook deel van het symbolische repertoire van de Indonesische republiek. Deze keuze was waarschijnlijk ingegeven door dezelfde praktische redenen die voor de Japanners golden: snel en goedkoop te realiseren. Vermoedelijk ook belangrijk hierbij was dat de Indonesische nationalistische leiders zich voor

⁴ Zwart-wit film *Djawa babaroe 7* (z.p., 1943), Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid (NIBG)(Hilversum).

⁵ Loderichs, *Medan*, 61; zwart-wit film *Djawa babaroe 4* (z.p., 1943).

⁶ A. van Schaik, *Malang. Beeld van een stad* (Purmerend 1996) 48-50, 57; R.P.G.A. Voskuil e.a., *Bandoeng. Beeld van een stad* (Purmerend 1996) 73.

⁷ *Djawa babaroe 4*; zwart-wit film *Japan verovert Zuidoost-Azië* (z.p., 1943).

het eerst ten volle hadden kunnen manifesteren tijdens de Japanse jaren en sterk door de Japanse theatrale stijl van besturen waren beïnvloed.

Tegelijkertijd getroosten de Indonesiërs zich ook veel moeite om symbolen in fysieke vorm op te richten. Al op de eerste verjaardag van de onafhankelijkheidsproclamatie (17 augustus 1946) werd deze gebeurtenis gevierd met het inaugureren van een monument op de plek van handeling. In afwachting van een Nederlandse terugkeer was Jakarta op dat moment in handen van Britse troepen, die niet toelieten dat omstanders de obelisk tijdens de inauguratie benaderden, waarschijnlijk uit vrees voor een opstootje.⁸ Meer monumenten werden opgericht na de formele soevereiniteitsoverdracht. In Surabaya werd een Tugu Pahlawan (Heldenmonument) ontworpen ter nagedachtenis van de vele Indonesiërs die in november 1945 omgekomen waren in gevechten met Britse troepen. Toen President Sukarno de eerste steen kwam leggen, was hij ontevreden over het in zijn ogen weinig imponerende ontwerp dat 'slechts' 30 meter hoog was. Hij eiste een hoogte van 45 meter, wat de reeds gelegde fundering echter niet meer toeliet. Om de president toch enigszins tegemoet te komen, werd de gedenknaald verlengd tot 41 meter.⁹

De politieke omwentelingen waren uiteraard op meer wijzen zichtbaar dan in de stedelijke symbolen. Kenmerkend voor de jaren veertig waren de snelle verspreiding van straathandel, het verschijnen van de becak (een fiets-taxi), het verdwijnen van vee, het geleidelijk kappen van bomen en de snelle bevolkingstoename, onder andere resulterend in het kraken van grond en de verdikking van de bebouwing. Deels zijn deze ontwikkelingen een direct gevolg van de politieke gebeurtenissen, doch het voert te ver al deze veranderingen in dit bestek te schetsen.

Het raciale discours

De sociale gevolgen van de dekolonisatie gingen uiteraard veel verder dan de direct waarneembare veranderingen in het straatbeeld. Zoals gezegd, de verschuivende betekenis van raciale indelingen geldt als wellicht de grootste metamorfose. Volgens een schematisch, maar alom geaccepteerd beeld van

⁸ Jacques Leclerc, 'Mirrors and the lighthouse. A search for meaning in the monuments and great works of Sukarno's Jakarta' in: P.J.M. Nas ed., *Urban symbolism* (Leiden, New York en Keulen 1993) 35-58, aldaar 40.

⁹ Husain, *Negara di tengah kota*, 88-90.

de koloniale stad, bestond deze uit Europese elitewijken, Chinese wijken en inheemse kampongs.¹⁰ Voor we op het bestaan van deze wijken in kunnen gaan, moeten we eerst stilstaan bij het raciale discours als zodanig. In navolging van de toenmalige inwoners van de kolonie nemen historici soms gedachteloos de terminologie inheems-vreemde oosterling-Europeaan over. Een door mij geïnterviewde oude dame verwoordde onbedoeld de kritiekloze acceptatie van het raciale discours op treffende wijze: ‘Er waren geen sociale verschillen, we hadden allemaal inlandse bedienden’. Het denken in raciale termen, of welke andere indeling in bevolkingsgroepen dan ook, is echter verre van zelfsprekend. Waar scheidslijnen tussen sociale categorieën getrokken worden, dient dit historisch verklaard te worden.¹¹ De termen ras of raciaal hebben derhalve van zichzelf geen analytische waarde en worden hier alleen gebruikt om het toenmalige perspectief weer te geven.

De eerste eeuwen van Nederlandse aanwezigheid in de archipel werd er nog helemaal niet in termen van ‘ras’ gedacht, maar in termen van religieuze verschillen, wel/niet VOC dienaar of blijver/nieuweling. Een juridisch onderscheid tussen Europeanen en niet-Europeanen begon vorm te krijgen in 1848, bij de invoering van een Burgerlijk Wetboek dat alleen van toepassing was op Europeanen. De groep vreemde oosterlingen, een verzamelnaam voor verschillende niet-inheemse Aziaten, werd pas later als aparte categorie onderscheiden. In 1899 werd de gehele groep Japanners overgeheveld naar de Europese categorie, later gevolgd door Turken en Thai. Het behoren tot een bepaalde categorie had onder andere gevolgen voor het soort burgerlijk recht dat in voorkomende zaken werd toegepast, het soort belastingen – inclusief herendiensten – die door de overheid werden opgelegd en het actieve en passieve kiesrecht. In de Japanse tijd werd het juridische onderscheid afgeschaft.

¹⁰ T.G. McGee, *The Southeast Asian city. A social geography of the primate cities of Southeast Asia* (Londen 1967) 139; Peter J.M. Nas, ‘Introduction. A general view on the Indonesian town’ in: Idem ed., *The Indonesian city. Studies in urban development and planning* (Dordrecht en Cinnaminson 1986) 1-17, aldaar 6-8; Werner Rutz, *Cities and towns in Indonesia. Their development, current positions and functions with regard to administration and regional economy* (Berlin en Stuttgart 1987) 74-82; Ronald G. Gill, *De Indische stad op Java en Madura. Een morfologische studie van haar ontwikkeling* (Delft 1994) 81, 206-210; Pauline K.M. van Roosmalen, ‘Ontstaan van een stedenbouwkundige discipline’ in: Wim Ravesteijn en Jan Kop ed., *Bouwen in de archipel. Burgerlijke Openbare Werken in Nederlands-Indië en Indonesië 1800-2000* (Zutphen 2000) 176-199, aldaar 190-191.

¹¹ Fredrik Barth, ‘Introduction’ in: Idem ed., *Ethnic groups and boundaries. The social organization of cultural difference* (Boston 1969) 9-38; Thomas Hylland Eriksen, *Ethnicity and nationalism. Anthropological perspectives* (Londen en East Haven 1993).

Het denken in raciale categorieën ging echter veel verder dan een strikt juridisch onderscheid en doordrong veel aspecten van het dagelijkse leven. Zo werd bijvoorbeeld in de praktijk vaak een Indo-Europese of Indische bevolkingsgroep onderscheiden, waarvan de leden formeel tot de Europese of inheemse categorie gerekend werden. De inheemse bevolkingsgroep viel uiteen in talrijke etnische groepen. Deze fijnere scheidslijnen speelden bijvoorbeeld een rol bij de vraag van welke sociëteit men bij voorkeur lid werd of op welke begraafplaats iemand ter aarde werd besteld.

Ondanks de juridische verankering van de driedeling, moest de rassenideologie in de dagelijkse praktijk voortdurend in gedrag bevestigd worden. Een Zwitserse mijnbouwingenieur merkte bijvoorbeeld in een Palembang theater op dat Europeanen de loges bezetten, Chinezen zaten in de stalles en inheemse theaterbezoekers stonden in de hoeken. Toen een stuk van Shakespeare, *The merchant of Venice*, werd opgevoerd, werd Shylock, om een snelle identificatie van de personen te vergemakkelijken, uitgebeeld als een gierige Chinees. Handleidingen voor de Europese huisvrouw in de tropen stonden vol adviezen hoe de afstand tot inheemse bediendes te bewaren en de eigen vermeende superioriteit in woord en gedrag tot uitdrukking te brengen. Zedenmeesters waakten voor seksuele relaties tussen Europese vrouwen – hoeders van de blanke cultuur – en inheemse mannen; de omgang tussen inheemse vrouwen en Europese mannen was echter veel minder problematisch. Mensen met een gemengde afstamming, hoe algemeen voorkomend ook, vormden een anomalie in de juridische driedeling.¹²

Bij het raciale discours hoort ook de indeling van de bevolking in eigen woonwijken. Ogenscheinlijk verklaart het bestaan van verschillende ‘rassen’ het bestaan van verschillende wijken, maar het causale verband kan met evenveel reden worden omgedraaid: woonde een Chinees in de Chinese wijk omdat hij Chinees was, of werd iemand bovenal een Chinees, omdat hij in de Chinese wijk woonde?

De met etnische labels aangeduide woonwijken werden in de praktijk bewoond door specifieke sociale klassen. Het zogenaamde wijkenstelsel verplichtte Chinezen in een eigen wijk te wonen. Deze bepaling werd

¹² Hans Liniger, *Saja, tuan* (Zürich 1943) 26; Elsbeth Locher-Scholten, ‘So close and yet so far. The ambivalence of Dutch colonial rhetoric on Javanese servants in Indonesia, 1900-1942’ in: Julia Clancy-Smith en Frances Gouda ed., *Domesticating the empire. Race, gender, and family life in French and Dutch colonialism* (Charlottesville en Londen 1998) 131-153; Ann Laura Stoler, *Carnal knowledge and imperial power. Race and the intimate in colonial rule* (Berkeley, Los Angeles en Londen 2002) 22-78.

ingetrokken in 1926 (voor Java al in 1919). Daarvóór al stond het wijkenstelsel echter aan sommigen toe om buiten de Chinese wijk te wonen. Het ging daarbij alleen om zogenaamde majoors en kapiteins (hoofden), leden van de wees- en boedelkamer, gemeenteraadsleden en ambtenaren en andere te goeder naam en faam bekend staande Chinezen – kortom de gehele Chinese elite.¹³ Aannemend dat de praktijk bij de verordening aansloot, moet de Chinese wijk bij ontstentenis van de elite een wijk voor de lagere en middenklasse zijn geweest.

Ook de classificatie van kampongs als inheemse stadswijken is problematisch. Kampongs zijn stadswijken die tamelijk ongepland gebouwd werden. Bij de uitbreiding van de stedelijke agglomeratie werden omliggende dorpen als nieuwe kampongs door de stad opgeslokt. Daarbij werd de bebouwing geleidelijk dichter, terwijl tegelijkertijd de infrastructuur achterbleef bij de bevolkingsomvang, zodat de leefomstandigheden sterk te wensen overlieten.¹⁴

Het is bekend dat niet louter de inheemse bevolking in de kampongs woonde. Er woonden onder andere ook arme Europeanen.¹⁵ Het bestaan van Europeanen in de kampong werd beschouwd als een anomalie, iets dat niet overeenkomstig het heersende discours was. Wanneer een Europeaan of Indo-Europeaan dan ook niet zijn of haar Europese stand kon ophouden gebruikte men de uitdrukking ‘afglijden naar de kampong’. De Padangse *Sumatra Bode* rapporteerde bijvoorbeeld over een Indo-Europese man die in een huisje woonde met een spleet in het dak zo breed als een hand; om zijn woning enig aanzien te geven had hij het van binnen met oude exemplaren van de *Sumatra Bode* beplakt.¹⁶ Het punt echter is dat deze ‘uitzonderingen’ dermate vaak gemeld worden, dat zij duidelijk geen uitzonderingen waren. Volgens het toenmalige discours waren kampongs inheemse woonwijken, waar niet-inheemsen bij uitzondering woonden; de praktijk was dat de kampongs wijken voor de lage en lagere middenklasse vormden waar mensen ongeacht etnische achtergrond een onderkomen vonden. Omgekeerd woonden inheemsen met middenklasse-inkomens veelal buiten de kampong.

¹³ Writser Jans Cator, *The economic position of the Chinese in the Netherlands Indies* (Oxford 1936) 31-35; *Staatsblad van Nederlandsch-Indië* 1910, no. 537-538; Gill, *De Indische stad*, 207.

¹⁴ Gerald H. Krausse, ‘Intra-urban variation in *kampung* settlements of Jakarta. A structural analysis’, *The journal of tropical geography* 46 (1978) 11-26.

¹⁵ *Verslag Planologische Dag Bandoeng, 1 en 2 juli 1939*. Technische Mededeeling Vereniging voor Locale Belangen 16 (z.p. (Bandoeng) 1939) 30, 39.

¹⁶ *Sumatra Bode* 23 november 1933.

Tot slot is ook het onderscheid tussen inlandse en Europese woningen problematisch. De termen werden veel gebruikt, waarbij nooit werd geëxpliciteerd wat er inheems of Europees aan de woningen was.¹⁷ Er leek in ieder geval geen sprake van een specifieke architectuur die aansloot bij cultureel bepaalde behoeftes, zoals een grote ontvangstruimte voor inheemse woningen. Evenmin werd er bij inheemse woningen gebruik gemaakt van aan traditionele architectuur ontleende decoraties. Het onderscheid inheemse versus Europese woning verwees naar andere bouwmaterialen en verschillende kwaliteiten van materiaal, resulterend in sterk uiteenlopende bouw- en huurprijzen.

'Inlandse woningen' van de NV Volkshuisvesting Soerabaja. Uit: W.F.M. Kerchman ed., *25 Jaren decentralisatie in Nederlandsch-Indië 1905-1930* (Semarang 1930) 360.

Zoals we al zagen werden zogenaamde inheemse woningen in kampongs ook door de niet-inheemse bevolking gebruikt. Het is niet verwonderlijk dat omgekeerd ook 'Europese woningen', dat wil zeggen moderne villa's, niet-Europese bewoners hadden. In Surabaya, bijvoorbeeld, ontstond schaarste

¹⁷ Bijvoorbeeld: 'Soerabaja's ontwikkeling in de laatste kwart eeuw' in: W.F.M. Kerchman ed., *25 Jaren decentralisatie in Nederlandsch-Indië 1905-1930* (Semarang 1930) 348-366, aldaar 360.

aan huizen uit het bovenste segment van de huurmarkt, omdat de vraag onder welvarende Chinezen groeide.¹⁸

De bestuurlijke visie: rechten op grond en stadsplanning

Ofschoon het juridische onderscheid pas in de Japanse tijd van tafel werd geveegd, waren professionals die zich beroepshalve met stadsontwikkeling bezig hielden al eerder tot de conclusie gekomen dat het onderscheid in raciaal gedefinieerde groepen weinig zinvol was. Dit bleek uit de met elkaar samenhangende discussies over rechten op grond en stadsplanning.

In de stad werd een juridisch onderscheid gemaakt tussen een Europees en inlands grondbezit. Europees betekende in deze context dat het recht geregeld werd volgens het Europese Burgerlijk Wetboek. Om een stuk grond de Europese status te geven moest het exact worden opgemeten door een landmeter en worden ingeschreven in het kadaster. Vervolgens werd de grond aangeslagen in de verponding (grondbelasting). Een inlands stuk grond werd verhandeld volgens lokaal vigerend inheems recht. Als het al was opgemeten, was dit gebeurd met een zogenaamde *plontang*, een kromgetrokken bamboestok van een roede lengte (3,76 m); de grenzen bestonden uit bomen, struiken, greppels of andere minder nauwkeurige markeringen. Een verandering van eigenaar werd gemeld bij het kamponghoofd die desgevraagd bij de rechter moest getuigen als er een conflict over de grond was gerezen.

De classificatie in inlandse en Europese gronden stond los van de etnische achtergrond van de grondbezitter. Een inheemse inwoner kon zonder restrictie Europese grond bezitten, maar omgekeerd was dat niet zonder meer mogelijk. De overheid wilde het inheemse grondbezit beschermen tegen kapitaalkrachtiger inwoners, om het ontstaan van een landloze inheemse klasse tegen te gaan. Een Europeaan (of vreemde oosterling) kon inlandse grond wel bezitten door vererving van een inheemse moeder, of doordat een inheemse die een Europese status verwierf (door een huwelijk of zogenaamde gelijkstelling) inlandse grond in bezit had gehouden. Wanneer echter een Europeaan een stuk grond met inheemse titel wilde kopen, moest de status van de grond veranderd worden. Formeel gezien moest de Europese koper de verkoper betalen om hem of haar te laten afzien van zijn inlandse rechten; het betreffende stuk

¹⁸ *Soerabaiasch Handelsblad* 25 maart 1930.

grond verviel dan aan het rijk, dat vervolgens de grond met een Europese titel uitgaf aan de beoogde koper. Deze moest nu opnieuw een zeker bedrag voor dezelfde lap grond betalen, dit keer aan de overheid.¹⁹

In contemporaine geschriften werd inlands grondbezit in Europese handen als een uitzondering beschouwd, die apart verklaard moest worden, net zoals de Europeanen die in kampongs woonden. In de praktijk echter bleken zeer veel Europeanen grond met inlandse rechten te bezitten. De juridisch term voor hen was ‘onwettige occupanten’, ook al hadden ze de grond met alle medewerking van de oorspronkelijke inheemse eigenaar gekocht. Ondanks het herhaaldelijk dreigen met strafmaatregelen bleef het aantal onwettige occupanten in de eerste helft van de twintigste eeuw groeien. In 1924 erkende de centrale overheid het *de facto* eigendom door de lokale overheden toe te staan ‘pacht’ te innen voor deze grond. De juridische fictie hierbij was dat de grond was toegefallen aan de staat, maar in werkelijkheid betrof het hier een vorm van grondbelasting.²⁰

In 1936 maakte jurist J.H.A. Logemann in een briljante analyse duidelijk dat het onderscheid tussen inlands en Europees grondeigendom gezien moest worden als twee types met ‘een verschil in sociale functie’. De hoge kosten van het Europese grondbezit (van verponding en registratie) waren alleen gerechtvaardigd voor ‘een maatschappelijke klasse’ met het vermogen en de interesse voor langetermijninvesteringen; zij had baat bij de grote mate van rechtszekerheid van een Europese titel. De inlandse gronden waren daarentegen geschikt voor ‘de armere volksklassen’ die geen behoefte hadden aan absolute rechtszekerheid en daar ook geen geld voor hadden. Logemann stelt expliciet dat inkomensklasse in plaats van etniciteit het bepalende onderscheid was; mensen met een verschillende etnische achtergrond, maar een zelfde inkomen zouden in een wijk bij elkaar moeten wonen.²¹

Na de onafhankelijkheid werd de termen inlands en Europees grondbezit onhoudbaar, doch het kostte tijd om een nieuw systeem in te voeren. In 1960 werd uiteindelijk de Kaderwet op Grondbezit (Undang-Undang Pokok Agraria 5/1960) van kracht. Hierin werden het inlands en Europees grondbezit samengevoegd in een geünificeerd systeem van

¹⁹ Gerard Jansen, ‘De decentralisatie en de grond’ in: W.F.M. Kerchman ed., *25 Jaren decentralisatie in Nederlandsch-Indië 1905-1930* (Semarang 1930) 145-158, aldaar 146; J.H.A. Logemann, *Stedelijke agrarisch recht en stadsvorming*, Technische Mededeeling Vereniging voor Locale Belangen 8 (z.p. (Bandoeng) 1936) 9.

²⁰ Jansen, ‘Decentralisatie en de grond’, 149-150; Logemann, *Stedelijke agrarisch recht*, 9, 11.

²¹ Logemann, *Stedelijke agrarisch recht*, 8-11.

rechtstitels. Veruit de meeste stedelijke percelen waren echter niet geregistreerd bij het kadaster en vielen buiten het bestek van de nieuwe kaderwet. Veel mensen weigerden hun grond te laten registeren, omdat ze de procedure omslachtig, kostbaar en overbodig vonden. Het aloude onderscheid tussen inlandse en Europese gronden met verschillende sociale functies werd zo voortgezet in het onderscheid tussen grond waarvan het eigendom niet en wel door de kaderwet geregeld werd.²²

Een soortgelijke analyse als Logemann maakte, werd opgesteld door Thomas Karsten, die de onbetwiste spil van de laatkoloniale stadsplanning was. Meer dan wie ook heeft hij het idee van planmatige stadsontwikkeling als zodanig ingang doen vinden en de richtlijnen geformuleerd waaraan een plan moest voldoen. Daarnaast heeft hij zijn stempel op de stadsontwikkeling gedrukt door voor veel steden bestemmingsplannen op te stellen. Veel van zijn ideeën vonden hun weerslag in het ontwerp op de Stadsvormingsordonnantie voor steden op Java uit 1938. Dit wetsontwerp was opgesteld door een commissie voorgezeten door Logemann met Karsten als meest invloedrijk lid; de overeenkomstige gedachtegang is dus niet verwonderlijk.

Een vernieuwende gedachte van Karsten, die ook terug te vinden is in de Stadsvormingsordonnantie, was dat wijken niet ontworpen moesten worden als etnische eenheden, maar als wijken voor bepaalde sociale klassen. Dit was een revolutionaire gedachte die hoogstwaarschijnlijk toch aansloot bij een door Karsten als een van de eersten waargenomen praktijk.²³ Merkwaardig genoeg is de Stadsvormingsordonnantie nooit bekrachtigd te zijn, maar zij fungeerde in de praktijk wel decennia lang als juridisch kader voor stedelijke planning. Karsten handelde er al naar bij de door hemzelf opgestelde stadsplannen. Het eerste mij bekende naoorlogse

²² Daniel Fitzpatrick, 'Disputes and pluralism in modern Indonesian land law', *Yale Journal of International Law* 22 (1997) 171-212, aldaar 183; Sudargo Gautama en Budi Harsono, *Agrarian law* (Bandung 1972) 21-24, 31.

²³ Erica Bogaers en Peter de Ruijter, 'Ir. Thomas Karsten and Indonesian town planning. 1915-1940' in: Peter J.M. Nas ed., *The Indonesian city* (Dordrecht en Cinnaminson 1986) 71-88, aldaar 79; Peter J.M. Nas, 'From problem to planning. An example of applied urban development sociology from 1938' in: Idem ed., *The Indonesian city* (Dordrecht en Cinnaminson 1986) 89-100.

bestemmingsplan dat wijken indeelde op basis van inkomen was dat van Surabaya uit 1949.²⁴

Huisvestingspatronen

Behalve door te kijken naar het discours over inheemse, Chinese en Europese wijken en woningen, en de geschriften van bestuurders – juristen en stedenbouwkundigen – kunnen we de van-rassen-naar-klassethese toetsen door daadwerkelijke vestigingspatronen te analyseren. Eén methode hiervoor is een kwantitatieve analyse van grote groepen; een andere methode is het volgen van wooncarrières van individuen.

Voor een kwantitatieve analyse hebben we idealiter beschikking over grote, aselekt samengestelde bestanden van bewoners, met gegevens over etnische achtergrond, inkomen en adres, en dit alles voor verschillende steden, voor en na de onafhankelijkheid. Dergelijke bestanden heb ik nog niet aangetroffen.²⁵ Wel is er uit 1951 een bestand met adressen van gemeenteambtenaren van Medan, van burgemeester tot straatveger, waarbij de functie een indicator van het inkomen is. Ook bestaan er verspreid over de jaren 1930-1960 verschillende bestanden die informatie geven over de ruimtelijke spreiding van huizen met bepaalde huren (als indicator van het inkomen van de bewoner), bijvoorbeeld overzichten van huurwoningen in beheer bij administratiekantoren, advertenties in kranten, en een overzicht van het gemeentelijke woningbezit in Medan. Andere bestanden geven informatie over de bewoners, waarbij de naam als indicator voor etnische achtergrond dient. Voorbeelden van deze bestanden zijn het bestand van gemeenteambtenaren van Medan, in kranten aangekondigde venduties, aanvragen van bouwvergunningen en aanvragen van vestigingsbewijzen. De verschillende datasets moeten terughoudend geïnterpreteerd worden, omdat elk bestand volgens een eigen ratio is samengesteld; ze kunnen derhalve niet

²⁴ *Sejarah perkembangan rencana kota Surabaya* (Geschiedenis van de ontwikkeling van de stadsplanning van Surabaya). Pemerintah Daerah Tingkat II Kotamadya Surabaya (Surabaya 1990).

²⁵ Potentieel de beste bron vormen de zogenaamde vestigingsbewijzen (bewijzen van gemeentelijke toestemming om een woning te betrekken), die deels in het gemeentearchief van Bandung bewaard zijn gebleven. Of andere steden ook bewaarde bestanden van oude vestigingsbewijzen hebben is mij onbekend.

kritiekloos met elkaar vergeleken worden. Toch levert de combinatie van een flink aantal bestanden een samenhangend beeld op.²⁶

De eerste gevolgtrekking op basis van de verschillende bestanden is dat mensen met dezelfde etnische achtergrond inderdaad geclusterd woonden. Deze conclusie is meer dan het intrappen van een open deur, omdat door historici tot nog toe alleen in algemene termen over inheemse, Chinese, Arabische en Europese wijken werd geschreven, zonder het bestaan van dergelijke wijken kwantitatief te toetsen.

Een tweede conclusie is dat er een zeer grote spreiding in huurprijzen bestond. Goedkope huizen brachten huren tot f30,- per maand op, middenklasse woningen huren van f30,- tot f80,- en elite woningen huren boven de f80,- (in de jaren 1930-1950). In een krant als het *Soerabaiasch Handelsblad* werd een woning beneden f80,- als goedkoop omschreven, maar dit moet bezien worden naar de maatstaven van haar kennelijk goed verdienende lezers. Van het gemeentelijke woningbestand van Medan (in 1948), dat meer een representatieve dwarsdoorsnede van een stedelijke samenleving vormde dan het lezerspubliek van het *Soerabaiasch Handelsblad*, kostte 70 procent minder dan f10,-. De extreem grote verschillen in huurprijzen maakten dat inkomen allesbepalend werd voor de keuze van een woning; een arme Europeaan kon nog zoveel pretenties hebben over zijn status, maar een middenklasse woning was niet betaalbaar. Omgekeerd zou een inheemse bewoner met een middeninkomen er voor waken in een goedkoop, doch krakkemikkig woninkje domicilie te kiezen. Inkomen, of sociale klasse, was al in de koloniale tijd zeer bepalend voor iemands positie.

Een derde conclusie is dat er grote continuïteit was in residentiële segregatie voor en na de onafhankelijkheid. Etnische segregatie nam niet af met de dekolonisatie en segregatie op basis van inkomen nam niet toe na de onafhankelijkheid. Een belangrijke kanttekening op dit punt is natuurlijk dat etnische achtergrond grote invloed had op de kans op een hoger inkomen. De koloniale overheid beloofde mensen van verschillende etnische achtergrond gelijk voor hetzelfde werk, maar er was wel sprake van discriminerend wervingsbeleid; inheemse kandidaten met de juiste papieren klaagden dat onhandigheid met westerse omgangsvormen, een minder

²⁶ Freek Colombijn en Martine Barwegen, *A racial checkerboard or a game of kings, bishops, and pawns. Segregation of race and class in Indonesian cities during the decolonisation* (Paper conferentie *The decolonisation of Indonesian cities in comparative perspective*, Leiden 2006). In dit paper werden elf verschillende bronnen gebruikt; daar sommige bronnen informatie gaven over meerdere soorten data en periodes werd er in de statistische analyse onderscheid gemaakt tussen achttien datasets.

vloeiende beheersing van het Nederlands en zelfs geringe lengte hun kansen bij sollicitatiegesprekken verminderden. De grootste verschillen tussen de inkomens van verschillende etnische groepen ontstonden echter door de sterk selectieve schoolkeuze; Europese kinderen zaten relatief vaak op de hogere schooltypes.²⁷ Het verband tussen verschillende gemiddelde inkomens van inheemsen, Chinezen, Europeanen en andere bevolkingsgroepen laat onverlet dat inkomen een belangrijke factor was bij de residentiële segregatie.

Een geheel andere methode om residentiële segregatie te onderzoeken is te kijken naar waar mensen woonden. Een twintigtal personen met verschillende sociale achtergronden zijn hiervoor geïnterviewd. Een voorbeeld is het verhaal van Charlotte Pieters²⁸, die zich bij aanvang van het interview met een guitige blik voorstelde als 'een Indisch meisje'. Zij was in 1930 geboren op een plantage bij Medan uit een Nederlandse vader en Javaanse moeder. Tijdens de Japanse tijd werd haar vader geïnterneerd en haar moeder raakte buiten beeld. De Javaanse grootmoeder nam Charlotte en haar zes jongere broers en zusters op in haar huis in Medan (Noord Sumatra). De oudste meisjes werden snel ondergebracht bij het Leger des Heils, waar de vader hen na de oorlog kwam ophalen. Maar de meisjes, vervreemd van hun vader, bleven liever in het tehuis wonen. Op haar achttiende moest Charlotte echter vertrekken en vond emplot met kost en inwoning bij een door Ambonezen geleide kraamkliniek; ze deelde een kamer met vijf andere jonge vrouwen. Vanuit de kliniek trouwde Charlotte een Batakker en vertrok met hem naar het stadje Pematang Siantar. In 1957 verhuisde het paar terug naar Medan, waar ze een huis huurden van een Javaanse man. In 1960 kochten ze een stuk grond om zelf een woning te bouwen in een kampong waar voornamelijk Javanen woonden. Hier woonde ze ten tijde van het interview nog steeds.

Uit deze en soortgelijke interviews vallen de volgende zaken op. Ten eerste bleken er veel meer woonsituaties te zijn dan het standaard gezin in de eigen woning, dat ten grondslag lag aan studies over etnische segregatie. Door instellingen als het Leger des Heils, kosthuizen en inwonende mensen

²⁷ F.H. Visman e.a., *Verslag van de Commissie tot Bestudeering van Staatsrechtelijke Hervormingen* etc II (Batavia 1942) 13, 54, 58, 86-87, 91-95; George McTurnan Kahin, *Nationalism and revolution in Indonesia* (Ithaca 1952) 29-33; C. Fasseur, 'Hoeksteen en struikelblok. Rasonderscheid en overheidsbeleid in Nederlandsch-Indië', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 105 (1992) 218-242, aldaar 230-231.

²⁸ Charlotte Pieters is niet haar werkelijke naam.

werd het vermeende bestaan van etnische segregatie dus sowieso genuanceerd. Ten tweede, kenden de mensen doorgaans goed de etnische achtergrond van hun burens, waarbij ze preciezer aanduidingen gebruikten dan het koloniale onderscheid tussen inheems, vreemde oosterling en Europeaan (bijvoorbeeld Javaan of Mandailing). Wanneer gevraagd werd naar concrete burens, waren deze zonder uitzondering van verschillende etnische herkomst, maar de straten waren qua welvaart tamelijk homogeen. Ten derde, veel woningen werden via netwerken gevonden, wat een verklaring vormt waarom 'soortgelijke' mensen bij elkaar wonen.

Conclusie

In dit artikel is ingegaan op de sociale veranderingen in Indonesische steden tijdens de dekolonisatie. De machtswisselingen (van Nederlands naar Japans koloniaal bewind naar onafhankelijkheid) werden snel duidelijk in de aangepaste urbane symboliek. Oude standbeelden werden gesloopt en nieuwe opgericht, vlaggen gestreken en gehesen, straatnamen vervangen, en grote parades maakten duidelijk wie een stad domineerde.

Sociale veranderingen verliepen minder abrupt dan de politieke breuken. In de koloniale tijd bestond een discours dat onderscheid maakte tussen de inheemse bevolking, vreemde oosterlingen en Europeanen. Dit onderscheid had juridische gevolgen en werd zichtbaar in de alledaagse omgang. Haaks op het koloniale raciale discours stond een verdeling in sociale klassen. Deze klassen- of inkomensverschillen werden duidelijk in het dagelijkse leven in kampongs en Chinese wijken, de keuze voor een bepaald type woning, de voorkeur voor grondtitels, de stedelijke planning en patronen van residentiële segregatie.

De raciale scheidslijnen werden door de Japanners opgeheven, ofschoon het formele verschil tussen inheemse en Europese rechten op grond tot 1960 bleef bestaan, maar het bestaan van inkomensverschillen veranderde niet tijdens de dekolonisatie. De meeste zogenaamd Europese koloniale villa's overleefden de Japanse tijd en Indonesische revolutie en werden als altijd bewoond door de hoge inkomensgroepen. In die zin werd de dekolonisatie gekenmerkt door sociale continuïteit.